

УДК 37.054.52

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМИ МІЖЕТНІЧНИХ ВІДНОСИН

Шулпа Т.А.

У даній статті розглядаються теоретико-методологічні підходи до проблеми міжетнічних відносин. Здійснено аналіз основних наукових теорій і концепцій.

Ключові слова : нація, етнос, етнічні меншини.

Впродовж останніх років в Україні стають дедалі більш актуальними питання міжнаціональних відносин. Це зумовлено дією низки політичних, економічних, соціальних факторів.

Незважаючи на те, що різні аспекти проблеми міжетнічних відносин досліджувалися багатьма відомими вченими (Г.Щокін, В.Попов, Г.Солдатова, В.Нікітюк, Т.Рудницька та ін.), далеко не всі питання вдалося вже вирішити навіть на теоретичному рівні. Особливо багато невирішених питань в поліетнічних регіонах, до яких належить і Закарпатська область. Відзначимо, що певний вклад в дослідження проблеми міжетнічних відносин в Закарпатті внесли такі вчені, як І.Гранчак, І.Мигович, О.Довганіч, Й.Ємець, М.Макара, О.Пелін, В.Сагарда та ін. Проте багато питань в сфері взаємовідносин етнічних меншин в умовах трансформації суспільства, безперечно, вимагають подальшого вивчення.

Слід підкреслити, що дослідження будь-яких аспектів проблеми міжетнічних відносин вимагає, перш за все, визначення чітких методологічних підходів, обґрунтування основного категоріального апарату. В зв'язку з цим коротко зупинимось на аналізі найбільш важливих понять.

Відомо, що в сучасному світі основною соціально-етнічною спільнотою є нація – історично сформований тип етносу, спільність людей, яка характеризується стійкою цілісністю економічного життя, мови, території, певними особливостями культури і побуту, психологічного складу і етнічного національного характеру [1].

Нації, які прийшли на зміну народностям, – більш широке поняття. Народність, як відомо, є однією з форм соціально-етнічної спільності людей, яка історично слідує за родоплеменною спільністю. Її виникнення відноситься до періоду розпаду первісно-общинних відносин. Якщо для родоплеменних об'єднань найбільш характерною рисою виступали кровно-споріднені зв'язки, то для народності – територіальні, а для нації – економічні. Народність більш властива для рабовласницького і феодального ладу. В умовах капіталізму, з посиленням економічних і культурних зв'язків вона, як правило, переходить в націю, проте деякі народності продовжують існувати і зараз, оскільки в силу різних причин вони не стали нацією.

Нація і народність є історичними формами етносу. Етнос – це стійка сукупність людей, яка історично сформувалася в певних природних умовах. Етнос володіє спільною мовою (включаючи діалекти), спільними особливостями культури, менталітету [2]. Основні ознаки етносу: мова, звичаї, обряди, традиції, народна творчість, норми поведінки, тобто такі компоненти культури, які передаються із покоління в покоління, утворюючи так звану етнічну культуру.

Національні меншини (етнічні меншини) – соціально-етнічні групи, які проживають за межами території своєї нації.

Поняття “етнічність” тісно пов'язане з такими поняттями як “етнічна самосвідомість”, “етнічна ідентичність”. Етнічність – невід'ємна частина загальної соціальної ідентичності людини, формування і функціонування якої підпорядковано певним соціально-психологічним закономірностям.

В останні роки у вітчизняній науковій літературі все частіше зустрічається поняття “етнічна ідентичність”, “етнічність”, які тлумачаться на основі різних зарубіжних концепцій. Починаючи з кінця 1970-х років, західні дослідники етнічності намагалися пояснити складну природу соціальних і етнічних конфліктів, міжкультурної взаємодії, політичної активізації етнічних меншин, які мають місце в світі. Ці процеси породили зміну дослідницьких орієнтацій в соціальних науках, в результаті чого з'явилися численні теорії та концепції етнічності.

На основі аналізу різних концепцій етнічності виділяються три підходи до її вивчення: “першородний”, інструментальський і

конструктивістський [3], [4], [5]. В цих підходах є багато спільного, проте наявні і принципові відмінності.

Учені “першородної” концепції розглядають етнічність в якості первинної характеристики, властивої індивіду як члену реально існуючої етнічної групи. Це є етнічність “в душі”, “в серці”, її основа – кровна спорідненість, спільне походження і територія.

На думку представників “конструктивістської” концепції, етнічність коріниться не “в душі”, а в свідомості індивідів. Тут важливим факторами стають не спільна територія, чи кровна спорідненість, а більше – групова самосвідомість, почуття солідарності, міфотворчість. Конструктивісти розглядають етнічність як ситуативний, часто “нав'язаний” феномен. Процес соціального конструювання може бути спрямований, зокрема, на компенсацію дефіциту культурних відмінностей. З цієї метою робляться спроби посилити процес культурної дивергенції. В.Тишков дуже слушно зауважує з цього приводу: “Еліти в своєму намаганні мобілізувати етнічну групу проти своїх політичних противників, або проти центральної державної влади намагаються збільшити кількість групових рис і символів, щоб довести, що члени групи відрізняються не тільки якоюсь окремою характеристикою (наприклад, діалектом), а багатьма рисами” [4]. Цей процес частково має місце сьогодні в Україні.

Інструментальна орієнтація поєднує в собі деякі риси перших двох. Вчені цієї орієнтації пояснюють етнічність як засіб досягнення групових інтересів, як ідеологію, яка створюється елітою для мобілізації групи.

Цікавою є соціально-психологічна концепція, яка розглядає етнічність як ефективний засіб для подолання відчуженості, відновлення національної гордості. Це – властиві групі внутрішні психокультурні ресурси як культурні архетипи, які актуалізуються ззовні. Така “розбужена” етнічність використовується в цілях етнополітичної мобілізації, соціального контролю.

Поняття “етнічність” та “етнічна ідентичність” дуже близькі, але не тотожні. Г.Солдатова [6] підкреслює, що з одного боку, етнічна ідентичність є вузьким поняттям. Це – когнітивно мотиваційне ядро етнічної самосвідомості. З другого боку, це поняття є ширшим, бо воно включає в себе також прошарок безсвідомого.

Етнічність – невід'ємна частина загальної соціальної ідентичності людини, формування і функціонування якої відбувається у відповідності з певними соціально-психологічними закономірностями.

Сьогодні проблема соціальної ідентичності отримала досить чітке “етнічне забарвлення”, оскільки на етнічну ідентичність як вид соціальної ідентичності припадає основне навантаження по орієнтації індивіда в суспільстві. Етнічність перетворюється, по суті, у форму взаємодії між культурними групами, які діють внутрі загального соціального контексту.

Підкорюючись загальним закономірностям формування соціальної ідентичності, етнічна ідентичність як форма внутрішньої етнічної і міжетнічної взаємодії, на думку багатьох вчених має свої особливості: походить з минулого; є міфологічною; може зростати і слабшати у відповідності з різними обставинами; солідаризує індивідів на основі групового членства; виконує функцію взаємовідносин з іншими етнічними групами; є емоційно-нормативною категорією.

Таким чином, етнічність можна розглядати: як компонент множинної ідентичності в структурі групової самосвідомості; як соціально-психологічний результат емоційно-когнітивних і ціннісних процесів етнічної ідентифікації і міжетнічної диференціації; як мотиваційно-когнітивне ядро етнічної самосвідомості, опосередковане міжетнічною взаємодією.

Що стосується етнічної самосвідомості, вчені виділяють в ній такі головні компоненти: усвідомлення приналежності до свого народу; усвідомлення інтересів свого народу; уявлення про культуру, мову, територію.

Центральне місце серед етносоціальних уявлень посідають образи власної та інших етнічних груп. Саме вони складають головний зміст етнічної ідентичності як когнітивно-мотиваційного ядра етнічної самосвідомості.

Етнічні образи формуються на основі 3 взаємозв'язаних процесів: ототожнення особистості з етнічною групою і її самовизначення через етнічну групу (самоідентифікація); диференціація власної та інших етнічних груп і усвідомлення міжетнічних відмінностей (етнічна ідентифікація і міжетнічна диференціація); усвідомлення ставлення до власної та інших етнічних груп. В етнонапружених ситуаціях етнічне самовизначення і усвідомлення міжетнічних відмінностей відбувається через диференційність ставлень до найбільш значимих етнічних груп.

Етнічна ідентичність – це не тільки прийняття певних групових уявлень, готовність до подібного способу мислення і етнічних почуттів. Це також побудова системи відносин і дій в різних етноконтактних ситуаціях. Таким чином, суб'єкт визначає своє місце в багатонаціональному суспільстві і засвоює способи поведінки всередині своєї групи і поза нею. Чим більше членів етнічної групи поділяють загальну ідентичність, тим більша вірогідність спільних дій по її захисту. Стійкість ідентичності і її позитивність – центральні моменти для відчуття групової психологічної безпеки і стабільності. Етнічна ідентичність виступає психологічною основою етнополітичної мобілізації, тобто, готовності людей, об'єднаних за етнічною ознакою, до групових дій по реалізації національних інтересів.

Ріст міжетнічної напруги актуалізує архетипи, зв'язані з героїчним, часто драматичним минулим свого народу. Архетипи найчастіше тлумачаться в науковій літературі як колективне наслідування форм сприймання і розуміння, які представлені в архетипових образах, складових глибинних, старих прошарках психічного [6]. Це – образи групи, яка об'єдналася і бореться або є пригніченою і страждає. Під тягарем нових образ, трагічні події минулого можуть ще більше драматизуватися. Вони починають виступати свого роду призмою, через яку оцінюються сучасні міжетнічні відносини і типологічні характеристики відносин. В історичній пам'яті народів підсвідомо зберігаються знання про необхідність настороженого ставлення до сусідів, про можливу агресію з боку інших етнічних груп.

Коротко зупинимось на аналізі ще одного важливого для дослідження міжетнічних відносин поняття – “етнічний стереотип”, який є регулятивним елементом історичної самосвідомості

і виконує 3 основні функції: пізнавальну, комунікативну і функцію захисту позитивної етнічної ідентичності [7], [8]. Пізнавальна функція вивчалась вченими на основі когнітивного підходу, в результаті чого було встановлено, що стереотипи служать для спрощення міжетнічної диференціації і “економії” сприймання в етноконтактних ситуаціях. Етнічний стереотип – це не тільки певним чином оформлена система інформації, він служить і для організації спілкування. Стереотип психологічно закріплює ставлення до власної етнічної групи, відносини між етнічними групами і, відповідно, ставлення до її окремих представників. На основі актуалізації етнічного стереотипу як системи ознак уявлень прогнозується поведінка іншої сторони і на основі цього встановлюється психологічна комунікативна дистанція, яка реально регламентує процес міжетнічного спілкування. Третя функція етнічного стереотипу – зміцнення і захист позитивної етнічної ідентичності. Її суть в тому, що в системі соціалізації кожної здорової етнічної культури закладено механізм виховання у її представників не тільки поваги до інших культур, але, в першу чергу, почуття переваги родових етнокультурних цінностей.

У багатьох народів з раннього дитинства заохочується формування більш позитивних установок до цінностей власної культури. Це не тільки елементи етнічної культури, але і важливі психологічні умови збереження етнічної єдності як цілісного і неповторного організму [9].

Органічна єдність соціальних і етнічних характеристик спільнот людей, їх варіативність і взаємозв'язок дозволяють визначити відносини між ними як економічні, територіальні, політичні, державно-правові, культурні і мовні взаємовідносини між націями, національними групами і народностями в різних суспільно-економічних формаціях або на різних етапах функціонування і розвитку суспільства в різних країнах.

Таке розуміння відносин між соціально-етнічними спільнотами дозволяє визначити їх специфіку. Вона полягає, по-перше, в тому, що взаємовідносини між соціально-етнічними спільнотами проявляються найчастіше (і головним чином) через економічні, політичні, соціальні і духовні форми суспільних відносин. По-друге, ця особливість проявляється в наявності двох сторін у відносинах між соціально-етнічними спільнотами: внутрішньою (відносини між ними всередині територіально-державницьких утворень) і зовнішньою (відносини між ними в системі різних територіально-державницьких утворень).

Література

1. Основы социальной работы / Отв.ред. П.Д.Павленок. – Москва: ИНФРА – М., 2002. – 395 с.
2. Социальная работа: Словарь-справочник / Под ред. В.И.Филоненко. – М.:Контур, 1998. – 480 с.
3. Соколовский С.В. Этническое насилие: Структуры теоретического дискурса / Сергей Валерьевич Соколовский // Этнометодология. – М., 1994. – С.94-112
4. Тишков В.А. Новые подходы в теории и практике межнациональных отношений / Валерий Александрович Тишков // Сов. Этнография. – 1989. – №5.
5. Stern P.C. Why do People Sacrifice for their Nations? / Peter Stern // Political Psychology. – 1995. – Vol.16. – №2. – P.217-235
6. Солдатова Г.У. Нарушения этнической идентификации у русских мигрантов / Г.У.Солдатова, Л.А.Шайгерова, Е.И.Шлягина // Социол. Журнал. – 1995. – № 3. – С.144-150
7. Hamilton D. Illusory correlations as a basis for stereotyping / David Hamilton // Cognitive Processes in Stereotyping and Intergroup Behavior. – Hillside, N.J.: Erlbaum, 1981.
8. Сорокин П.А. Человек, цивилизация, общество / Питирим Александрович Сорокин. – М.: Политиздат, 1992. – 542 с.
9. Скуратівський В.А. Етносоціальна культура як саморегульована система / Віталій Андрійович Скуратівський. – К.: УСДО, 1993. – 200 с.

Шулпа Т.А.

Теоретико-методологические основы изучения проблем межэтнических отношений

В данной статье рассматриваются теоретико-методологические подходы к проблеме межэтнических взаимоотношений. Осуществлен анализ основных научных теорий и концепций.

Ключевые слова: нация, этнос, этнические меньшинства.

Shulla T.A.

Theoretical-methodological foundations of researching the problem of interethnic relations

The author of the article has considered the main theoretical approaches of the ethnic problems researching. The most important scientific theories have been analysed.

Key words: nation, ethnoses, ethnic minorities.